

Микола Рябчук

«ЄВРОПЕЙЦІ» МИМОВОЛІ? ПРО ЦІННІСНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття досліджує ціннісний вимір української національної ідентичності під кутом зору гаданої належності її носіїв до «Європи» як певної системи норм, ідеалів і принципів поведінки, що видаються слушними й бажаними для всієї спільноти. Автор показує, що той зсув, який відбувся в українському суспільстві в останні роки в бік виразнішої проєвропейської орієнтації, має насамперед нормативний характер і значно меншою мірою стосується повсякденних суспільних практик та індивідуальної поведінки. Причиною цього є почасти вимушений і тому поверховий характер «європейської» переорієнтації частини населення, зумовлений головно зовнішнім чинником – російською агресією; а почасти також кричущою невідповідністю наявних інституцій суспільним уявленням про «європейськість».

Ключові слова: *норми і цінності, національна ідентичність, посткомуністичні трансформації, суспільна амбівалентність, неопатримоніалізм.*

Рябчук Микола Юрійович – кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник відділу етнополітології Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Mykola Riabchuk. «Europeans» Despite Themselves. On the Axiological Dimension of the Ukrainian National Identity. The article examines the axiological dimension of the Ukrainian national identity from the point of view of Ukrainians' long-claimed belonging to «Europe» as a system of the specific norms, ideals, and principles of behavior that are considered appropriate and desirable for the entire community. The author contends that the recent, post-Maidan shift of the Ukrainian society toward more «European»-like values and attitudes has primarily normative character and to a much lesser degree reflects daily practices and individual behavior. The reason for this stems arguably from the exogenous and therefore superficial character of of the «pro-European» reorientation of the substantial part of the society, on the one hand, and a drastic discrepancy between the corrupt, dysfunctional institutions and the popular notion of the «true Europeans», on the other hand.

Key words: *norms and values, national identity, Ukraine, Europe, postcommunist transformation, social ambivalence, neopatrimonialism.*

Революція Гідності та, у відповідь, російська агресія і неоголошена «гібридна» війна істотно вплинули на українське суспільство, на самоідентифікацію громадян та їхні ціннісні орієнтації. Ці зміни, помітні як на дискурсивному рівні, так і поведінковому, підтверджуються, зокрема, й результатами соціологічних опитувань.

Дослідники відзначають насамперед зміцнення української національної ідентичності, що проявляється у значно вищому, ніж раніше, окресленні себе «українцями» (як у політичному, так і, що цікаво, в етнічному сенсі), «патріотами» (з відповідно задекларованою готовістю захищати свою країну) та прихильниками незалежності (з усіма її символами), а також – у переважанні (вперше за всі попередні роки) загальнонаціональної самоідентифікації над регіональною [1].

Помітною є й геополітична переорієнтація значної частини населення – посилення західного вектора в їхній свідомості й ослаблення східного (російсько-радянсько-східнослов'янського), що проявляється, зокрема, у виборі західної («європейської»)

моделі розвитку для України та готовості інституціалізувати цей вибір вступом до ЄС та НАТО [2].

Багато хто, особливо політики й публіцисти, інтерпретують ці зміни як «консолідацію української громадянської ідентичності», «остаточне прощання з імперією» та «завершення формування української політичної нації». Тим часом не бракує й голосів скептиків, котрі зауважують, що окреслені зміни насправді істотно зумовлені втратою окупованих територій з кількома мільйонами переважно прорадянського й проросійського населення; зауважують також, що мобілізаційний потенціал суспільства вичерпався і що всі ті показники, які засвідчували його «проевропейську» й «панукраїнську» орієнтацію, повертаються поступово до довоєнного рівня; а головне – що ані гадана «європейськість» не зробила поведінку українських громадян більш «європейською», ані задекларована «українськість» істотно не вплинула на їхні мовні практики чи, скажімо, на їхнє здебільшого позитивне ставлення до громадян «країни-агресора» [3].

Розуміючи, що процеси змін в Україні є насправді значно складнішими, ніж це уявляється оптимістам чи скептикам, спробуймо уважніше приглянутися до ціннісного аспекту цих змін, оскільки від нього насамперед залежить їхня ґрунтовність, тривкість і, зрештою, успішна інституціалізація.

Цінності чи ідентичності?

Чи не першим, хто спробував був концептуалізувати Революцію Гідності у ціннісних категоріях, був відомий львівський історик Ярослав Грицак. 26 грудня 2013 року, у розпал протестів на Євромайдані, він опублікував статтю «Як надати сенсу нашому безсенсовному становищу», що виглядала своєрідною відповіддю на тогочасну патову ситуацію, за якої «влада не хоче слухати Євромайдан й опозицію, а Євромайдан не хоче вступитися з політичної сцени» [4].

Перша, експозиційна теза статті зводилася до визнання загалом очевидного факту, що темпи і траєкторії розвитку кожної нації визначаються її історією, культурою та сповідуваними цінностями – тим, «що у нас за браком кращого слова часто

називають «ментальністю». Попри те, що технологічні зміни останніх десятиліть потенційно ведуть кожну націю до добробуту й більшої демократії, перетворити цю потенцію у реальність можна лише за умови відповідної зміни цінностей. А оскільки цінності формуються історією і культурою, то вони є досить стійкими й не піддаються швидким і легким змінам.

Друга теза статті цікавіша, але й суперечливіша. Професор Грицак формулює її з посиланням на Роналда Інглгарта, ініціатора і промотора масштабного глобального проекту World Values Survey (Всесвітнє дослідження цінностей), започаткованого 1981 року й періодично повторюваного кожних п'ять років у дедалі більшій кількості країн світу [5]. У своїй книжці «Модернізація, культурні зміни та демократія» (2005), написаній спільно з Кристіаном Вельцлем на основі згаданих досліджень [6], Інглгарт досить скептично оцінив шанси пострадянських країн на цивілізаційний прорив у найближчій часовій перспективі саме з огляду на притаманні їм цінності – відчутне переважання так званих «цінностей виживання» над «цінностями самореалізації».

Грицак вважає, що Україна спростовує скептицизм Інглгарта. «Соціологічні дослідження показують: тут протягом останніх років таки стався зеув цінностей. І стався він головно завдяки трьом групам: середньому класові, середньому бізнесу і молоді. Не випадково ці три групи становлять кістяк Євромайдану. Зі своїм набором цінностей вони представляють завтрашній день» [4].

Цей «завтрашній день» у дискурсі автора був метафоричною альтернативою дню «позавчорашньому», що його уособлювала тогочасна сутнісно несовєтська влада на чолі з Януковичем, та дню «вчорашньому», що його репрезентувала тогочасна політична опозиція, котра, врешті, й підпорядкувала Євромайдан та революцію загалом своїм партикулярним, вузькокорпоративним інтересам.

Найцікавішою у статті професора Грицака, за задумом, мала би бути третя теза – відповідь на запитання «що робити у цій ситуації нам – тим, що представляють нову Україну, з новими цінностями»: «Насамперед, – стверджував автор, – усвідомити, що є головною ставкою у грі сьогоднішнього дня. Нею не є зміна уряду. І навіть не євроінтеграція. Й одне, і друге є засобом, а не метою. Метою є цивілізаційний стрибок, який вивів би Україну на

іншу швидкісну смугу – смугу сталого розвитку – відповідно до цих ціннісних змін, що сталися за останні роки. І цю мету ми маємо усвідомлювати, розвивати й закорінювати власне у нашому трикутнику трьох нових революційних сил» [4].

Суть «цивілізаційного стрибка» загалом зрозуміла: із «другого» світу у «перший», з індустріального суспільства у пост-індустріальне, від економіки закритого доступу до відкритого, від «шантажистської» держави до правової, від олігархічного плюралізму до ліберальної демократії. Проте спосіб осягнення цієї мети, запропонований однодумцям – представникам «нових сил», виявляється невинувато спрощеним: «відмовитися від своєї [звичної] риторики. Насамперед – від того, щоб ставити на перше місце історію і мову. (...) Відкладімо [ці питання] років так на десять-двадцять, поки не виросте і прийде до влади нове покоління. А поки що говорімо не мовою ідентичностей, а мовою цінностей» [4].

Наявні тут спрощення і підміни понять можна було б пояснити суто публіцистичним, оказіональним характером тексту, коли б ці самі аргументаційні вади не повторювались і в інших, зокрема й академічних, публікаціях автора. Полишаючи за межами цієї статті здеконтекстуалізоване і відтак зманіпульоване автором питання про «історію й мову» та про тих, хто буцімто ставить їх «на перше місце», зосередимося на теоретично складнішому й серйознішому питанні – протиставленні «цінностей» – «ідентичностям».

Про особливу важливість для автора цього протиставлення свідчить систематичне його повторення у низці виступів, зокрема, й в імперативному заголовку одного з них – «Потрібно перейти з мови ідентичностей на мову цінностей» [7]; в англomовній статті «Незнання – сила» [8, с. 225] та в її дещо пізнішому україномовному переказі «Наголос на ідентичностях (у першу чергу на питаннях мови й історичної пам'яті) мало або майже нічого не пояснює про те, що сталося в Україні. Бо в центрі українських подій лежить конфлікт цінностей, а не ідентичностей» [9].

Тим часом наведене протиставлення є абсолютно надуманим. Воно набуває логічного сенсу лише за умови редукціоністського зведення категорії ідентичності до «мови й історії». Що, власне, й проробляє автор у всіх згаданих текстах. При тому в одній зі статей сам картає декого з зарубіжних колег за подібну редукцію –

за намагання довести, що «в основі Євромайдану стоїть конфлікт ідентичностей, до того ж ідентичностей, сконцептуалізованих в есенціалізаторських категоріях (у першу чергу української/російської мови)». І з тієї ж причини кепкує з Владіміра Путіна та його ідеологів, котрі й «далі мислять у гантінгтонських категоріях України як «розколотої країни» (чи «двох Україн», україномовної і російськомовної) і вважають, що головний конфлікт в Україні – навколо ідентичностей» [9].

Тобто автор усе-таки розуміє, що ідентичність не зводиться до «мови й історії» (чи, скажімо, народних пісень і танців) і що зв'язок між цінностями та ідентичностями має насправді значно складніший, діалектичний характер. Адже цінності набувають практичного сенсу лише тою мірою, якою інтерналізуються суспільством чи індивідом, тобто стають частиною їхньої ідентичності. А з іншого боку, будь-яка ідентичність має виразний ціннісний вимір, бо ж передбачає ототожнення індивіда з речами, які мають для нього не тільки (і навіть не конче) практичну, а й символічну цінність. Це стосується не лише мови, історії чи культури, а й державних та правових інституцій, політичних і економічних інтересів тощо [10, с. 26]. Кожен акт самоототожнення з усіма цими речами має певну ціннісну мотивацію (якщо, звісно, не вважати таке самоототожнення вродженим, себто примордіальним); кожен акт є свідомим (чи несвідомим) ціннісним вибором.

Редукуючи категорію ідентичності до «мови й історії», ми не лише її есенціалізуємо, перетворюючи в метафору «всього поганого» (реакційного, ретроградного, партикулярного, ексклюзивного, – належного до «парохіальної національної парадигми», у термінах колеги-історика) [8]. Ми ще й витворюємо на противагу їй так само спрощену метафору «всього хорошого» – прогресу, модернізації, європейськості, інклюзивності, уособлених у подібно есенціалізованій категорії «цінностей».

А тим часом і цінності, й ідентичності є всього лиш абстрактними категоріями, тобто нашими вигадками, «уявленнями», продуктами певної спільної згоди («конвенції») щодо їхнього значення та аналітичного використання для пояснення суспільних процесів та особливостей людської поведінки. Це лише інструменти, які мають певну функціональність за відповідних обставин, проте

жоден не є й не може бути універсальним. Тому й протиставлення цінностей ідентичностям є засадничо хибним. Бо ж, як слушно зазначає соціолог Олексій Мусієздов, «спільні цінності, визнання певних речей важливими є принциповим для існування групи. А група, своєю чергою, визначає приналежність або не приналежність до неї, тобто ідентичність» [11].

Саме діалектична взаємодія цінностей з ідентичностями (а не їх схематичне протиставлення) мала би зацікавити науковців, – адже саме на цьому рівні відбувається ретрансляція нормативних цінностей у повсякденну практику, саме тут проявляється змінний, ситуативний і суперечливий характер ідентичностей, і саме тут цінності витворюють певні ієрархії, узгоджуються і пріоритизуються.

Що ж показало «Всесвітнє дослідження цінностей»?

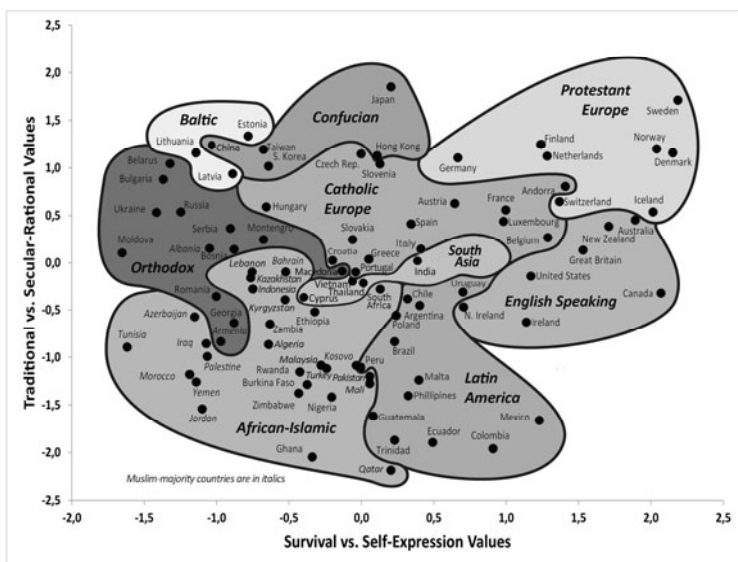
Грандіозний глобальний проект World Values Survey, започаткований 1981 року американським професором Роналдом Інглгартом, здобув за неповних чотири десятиліття свого існування безліч прихильників, але й, варто зазначити, чимало критиків [12]. Незаперечна перевага проекту – величезний масив соціологічних даних, зібраних у шести хвилях опитувань (кожних п'ять років) у майже ста країнах світу. Масив охоплює відповіді на понад двісті різноманітних запитань, які слугують цінним матеріалом для соціологів, культурологів, політологів, економістів та інших фахівців у їхніх подальших дослідженнях.

Сам Інглгарт опублікував на основі цих матеріалів низку статей (а також дві книги), у яких переконливо і наочно (на своїх знаменитих «цивілізаційних мапах») показав, що країни світу досить чітко групуються у певні кластери за відповідними соціологічними (сутнісно – культурно-цивілізаційними) показниками (графік 1). Ці показники (отримані через математичну операціоналізацію відповідних соціологічних даних) зводяться у його побудовах до двох підставових вимірів. Один із них, унаочнений на вертикальній осі, показує перевагу в суспільстві традиційних чи, навпаки, секулярно-раціональних цінностей. Другий, унаочнений на горизонтальній осі, показує співвідношення так званих цінностей самореалізації на протигагу цінностям вижи-

вання. Перший зсув, знизу вгору по вертикальній осі, характерний для переходу від аграрних суспільств до індустріальних. Другий, зліва вправо по горизонтальній осі, – для переходу від індустріальних суспільств до постіндустріальних.

Графік 1

«Цивілізаційна мапа» Інглгарта – на підставі 6-ї хвили Всесвітнього дослідження цінностей, 2010–2014

Джерело: URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

До традиційних цінностей Інглгарт зараховує важливість релігії, патерналістських зв'язків (зокрема, між батьками і дітьми), слухняність щодо будь-якої влади, високу пошану до звичаїв і традицій, зокрема, родинних. Натомість украй негативним є ставлення до розлучень, абортів, гомосексуальних зв'язків, евтаназії тощо. Переважають колективістські настанови та націоналістичні

погляди. У секулярно-раціональних суспільствах усі ці погляди й настанови є значно слабшими.

Якщо ж ідеться про цінності виживання, то вони зазвичай домінують у бідних і нестабільних країнах, де проблеми фізичної й економічної безпеки є першорядними. Для цих суспільств характерний етноцентризм, низький рівень довіри та толерантності. Тим часом там, де домінують цінності самовираження, зазвичай спостерігається вищий рівень довіри і толерантність; більше уваги приділяється правам меншин, гендерній рівності, захисту довкілля, громадській, волонтерській і добродійній діяльності; значно вищими є вимоги участі у прийнятті політичних та економічних рішень [13].

Побудовані таким чином двовимірні графіки досить добре ілюструють гантінгтонівські цивілізаційні поділи (ще раніше, зрештою, окреслені Арнолдом Тойнбі). Бідні традиціоналістські суспільства Африки та ісламського світу опиняються у лівому нижньому кутку графіка; бідні, але секуляризовані посткомуністичні/східнохристиянські країни опиняються у лівому верхньому кутку; заможні і секуляризовані протестантські країни передбачувано потрапляють у правий верхній кутку; а латиноамериканські – у правий нижній. Зрозуміло, що межі між цивілізаційними кластерами не є чіткими і непроникними; адже культурно-цивілізаційні параметри визначаються не лише релігією, а й багатьма іншими чинниками, як, наприклад, наявністю чи відсутністю комуністичної спадщини, належністю до тої чи тої імперії тощо. Рух можливий не лише в межах певного кластера, а й поза ним (комуністичний експеримент, наприклад, суттєво віддалив Естонію й Латвію від протестантської Європи, тимчасом як відсутність цього експерименту на Кіпрі й у Греції помітно зблизила їх із католицькою Європою й віддалила натомість від православного світу). Та хоч би там як, а тривка прив'язаність більшості країн до певного цивілізаційного кластера є досить очевидною.

Фактично маємо унаочнення теорії «залежності від шляху», котра наголошує важливість культурно-історичної спадщини для подальшого розвитку не лише націй, а й окремих історично сформованих, із виразною культурною специфікою, регіонів. Минуле великою, хоча й не абсолютною мірою визначає майбутнє. Саме

тому Роналд Інгларт висловлював скептицизм щодо розвитку пострадянських країн (за винятком Балтії) у найближчій часовій перспективі.

І саме тому Роберт Патнем наприкінці своєї ґрунтовної праці, присвяченої хронічному відставанню Південної Італії від Північної, ще на початку 1990-х робив невтішні прогнози щодо нашого регіону: «Там, де бракує норм та мереж громадської активності, перспективи колективної дії стають непевними. Доля Меццоджорно – наочний урок для країн «третього світу» сьогодні та колишніх комуністичних країн Євразії завтра... Соціальна рівновага, за якої переважає система порушення зобов'язань, може визначати майбутнє більшості країн світу, де мало, а то й немає соціального капіталу. Для політичної стабільності, ефективності управління й навіть економічного прогресу соціальний капітал може важити навіть більше, ніж фізичний або людський. Багато колишніх комуністичних суспільств мали слабкі громадянські традиції до утвердження комунізму, а тоталітарне правління знищило навіть обмежений запас соціального капіталу. Без норм взаємності та мережі громадянської активності Гобсова ситуація на Меццоджорно – аморальна родинність, клієнтурність, беззаконня, неефективне врядування та економічна стагнація – здається куди ймовірнішою, ніж успішна демократизація та успішний розвиток. Палермо може репрезентувати майбутнє Москви» [14, с. 223–224].

Далі він, правда, застерігав, що його висновки зовсім не означають фаталізму й приреченості. Президент південноіталійської Базиликати справді не може перенести свій уряд на північ до Емілії-Романьї, а прем'єр-міністр Азербайджану не може перенести свою країну у Прибалтику. Проте, писав Патнем, «змінюючи інституції, можна змінити політичну практику»; посприяти «зміні ідентичностей, цінностей, влади та стратегії»; забезпечити формування «більш поміркованої, прагматичної, толерантної, елітарної політичної культури» [14, с. 224–225]. Іншими словами – зміни можливі скрізь, у кожній країні, проте в деяких вони потребують значно більше часу й зусиль, ніж в інших.

Україна потрапила до «Всесвітнього дослідження цінностей» допіру в 1996-му – до так званої третьої хвилі опитувань (1995–

1998). За більшістю тогочасних показників Україна не надто відрізнялася від Росії. Обидва суспільства були досить секулярними (індекс 0,8 для України, 1,0 для Росії) і досить заклопотаними проблемами виживання (-1,9 для Росії, -1,7 для України). За десять наступних років обидва суспільства дещо просунулись у напрямі «самореалізації», проте цінності виживання й надалі лишалися пріоритетними: -0,8 для України, -1,4 для Росії, – за даними 2006 року, опублікованими у 2009-му [13]. Ймовірно, цей зсув, зумовлений головно економічною стабілізацією після тривалого занепаду, спонукав декого з дослідників заговорити про утвердження нових цінностей в Україні та про назрілу потребу кардинально змінити старі інституції відповідно до наявних ціннісних змін.

В одній зі статей 2014 року Ярослав Грицак прямо визнав, що його публічні прогнози 2012–2013 років про наближення революції базувалися на даних World Values Survey, які начебто вказували на істотні зміни у масовій свідомості. Ці зміни, на думку автора, зумовлені насамперед появою нового покоління, сформованого вже в добу незалежності, в добу Інтернету і соціальних мереж, – покоління, що «відкидає вертикальну ієрархію і є поколінням "горизонтальних зв'язків"» [15]. Дослідник зараховує цю молодь до так званого «прекаріату» – «середнього класу за звичками, пролетаріату за можливостями». І хоча весь середній клас в Україні не становить й тридцяти відсотків населення (за самоідентифікацією), або й ще менше (відсотків 5-10, за об'єктивними показниками), важливою є не лише його чисельність, а й якість: «у таких суспільствах, як російське чи українське, напрями розвитку визначає не байдужа чи амбівалентна більшість, а вмотивована меншість».

«Соціологічні дослідження, – стверджував дослідник, – показують, що за своїми цінностями молоді українці ближчі до молодих поляків, словаків чи британців, аніж до своїх батьків чи дідів... Євромайдан 2014 року був їхньою революцією. [Він] показав, як далеко зайшла Україна за останні 20–25 років – від колишньої спривініціалізованої й ізольованої радянської республіки до країни, яка повністю відкрилася на зовнішній світ» [15].

Роком раніше, із посиланням на те ж таки «Всесвітнє дослідження цінностей», Ярослав Грицак стверджував, що зіставлення даних останнього на той час опитування (2008) із попередніми «чітко показує, що Україна в останню декаду рухалась у «правильному» напрямку. Цей рух, – писав він, – особливо помітний на тлі майже непорушних Росії та Білорусі. Більше за те, Україна наблизилася до зовнішніх меж «русского мира» і, якщо цей рух за інерцією триватиме й далі, вона може цілком ті межі покинути. Тож гарячкові зусилля президента Путіна й патріарха Кіріла повернути Україну назад у російські обійми не позбавлені внутрішньої логіки: російські зверхники відчують, що ще кілька років – і буде запізно. А з іншого боку, сам факт, що, попри глибокі внутрішні поділи, українські еліти таки досягли певного консенсусу щодо європейської інтеграції, відбиває (й підтримує) відповідну зміну суспільних цінностей. Тож можемо припустити, що європейські амбіції України залишатимуться незмінними, незалежно від того, чи уряд підпише найближчим часом з Євросоюзом Угоду про асоціацію, чи ні» [16].

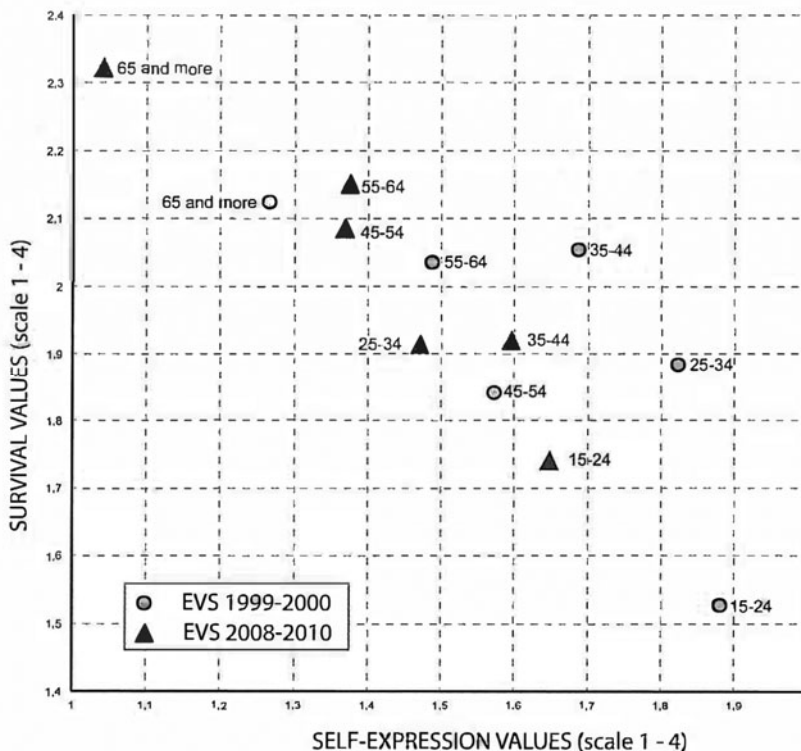
За всієї слушності більшості зроблених автором спостережень і висновків, посилання на «Всесвітнє дослідження цінностей» видається тут перебільшеним і не завжди доречним. Так, наприклад, навіть побіжного погляду на інглгартівську «цивілізаційну мапу» досить, аби помітити, що «непорушною» на ній протягом згаданого десятиліття була лише Білорусь (із показником -1,3 на шкалі цінностей виживання). Натомість Росія перемістилась від -1,9 до -1,4 у бік цінностей самореалізації, попри подальше переважання в ній цінностей виживання, – достоту як і Україна, котра перемістилась по тій самій шкалі від -1,7 до -0,8 [13].

Не враховано й специфіки часу, в який проводилося опитування (в Україні – 2006 року, хоча загальні результати п'ятої хвилі були опубліковані аж у 2008-му). Помітне зміщення України (як і Росії) у бік цінностей самореалізації між 1996 а 2006 роком зумовлене насамперед відносною економічною стабілізацією в обох країнах. А це означає, що коли воно й мало вплив на політичні процеси, то стосуватися в українському випадку могло хіба що

Помаранчевої революції, а не пізнішого Євромайдану. Євромайдан відбувся якраз у ситуації ціннісного «регресу»: за даними шостої хвилі «Всесвітнього дослідження цінностей» (завершеної й опублікованої у 2014, проте реалізованої в Україні, як, до речі, і в Росії, у 2011) українське суспільство повернулося до пункту -1,4 на шкалі «цінності виживання», тимчасом як російське продовжило рух по цій самій шкалі в бік цінностей самореалізації до пункту -1,2 [13]. (Ця динаміка, ймовірно, пояснює російські політичні протести – «Болотну площу» – 2011–2012 років, проте мало що каже про причини Євромайдану).

Ще суперечливіші дані впливають з іншого масштабного дослідження – European Values Studies, що його проводить кожних дев'ять років інша група соціологів за дещо відмінною методикою і лише у Європі [17]. Тут зіставлення двох опитувань – 1999 й 2008 років – показує, що Україна протягом відповідного десятиліття аж ніяк не рухалась у «правильному» напрямі, як стверджує професор Грицак, – скоріш навпаки. Істотний зсув від цінностей самореалізації до цінностей виживання відбувся практично в усіх вікових групах, – як це наочно показали на графіку (графік 2) польські соціологині Гражина Кацпрівіч та Йоанна Конечна-Саламатін [18, с. 46]. Принципові розбіжності між даними «Всесвітнього дослідження цінностей» та «Європейського» можуть зумовлюватися не лише і навіть не стільки методологічними відмінностями, скільки різними роками, в які їх проводили – зокрема, в Україні. З одного боку, ситуація в Україні 1996 року, відображена у WVS, була гіршою, ніж ситуація 1999 (відображена в EVS). А з іншого боку, 2006 рік, відображений в опитуваннях WVS, був кращим від «кризового» 2008-го, відображеного в опитуваннях EVS.

**Цінності самовираження та виживання в Україні,
зміни у вікових групах (1999–2008)**

Джерело: URL: https://www.academia.edu/7221064/Values_and_the_Future_of_Ukraine

Зрозуміло, що це лише гіпотези, які потребували б докладнішого дослідження. Нам ідеться, однак, про інше – про обмежену застосовність «Всесвітнього дослідження цінностей» (і, взагалі, ціннісних інтерпретацій) та про потребу враховувати низку інших можливих чинників, що зумовлюють ті чи ті процеси і явища. Власне, про це нагадують і польські соціологині у своїй поле-

мічній статті, коли пишуть, зокрема, про так звану «піраміду Маслоу», яка відбиває не лише ієрархію потреб (від найнижчих, фізіологічних, до найвищих, духовних), а й бере до уваги властивий людям компенсаторний механізм – схильність надавати надмірного (ціннісного) значення тим речам, яких їм відчутно не вистачало у формативному віці. «Система цінностей, сформована в дитячому/юнацькому віці, дуже мало змінюється протягом решти життя» [18, с. 44]. Фактично цінності у суспільстві можуть змінитися лише зі зміною поколінь (що, власне, й розпочалось у двотисячних і проявилось у Революції Гідності).

Євромайдан не конче мав бути проявом фундаментальних ціннісних змін у суспільстві (від «виживання» до «самореалізації»). Достатньо, щоб відповідні зміни відбулися принаймні в окремому сегменті цінностей (політична культура і громадянська активність) й окремому сегменті суспільства (мотивована, мобілізована молодь). Для Росії чи Білорусі з їхнім консолідованим авторитаризмом таких змін явно не досить. Для України з її неформально інституціалізованим олігархічним плюралізмом (забезпеченим, зокрема, й ідентичнісними поділами) точка біфуркації виявилася значно нижчою.

У Революції Гідності, за різними даними, брало участь кілька мільйонів людей. Сьогодні її позитивно оцінює лише 40% населення [19], натомість 25% зараховує до «найбільш негативних» подій в українській історії [20]. Ціннісні зміни – процес значно триваліший і складніший, ніж багато кому цього би хотілося. І для того, щоб вони відбулися в масштабі усього суспільства у життєвому проміжку принаймні кількох поколінь, слід би уже сьогодні подбати про відповідні інституційні зміни, котрі, власне, й забезпечують еволюційний розвиток, замість революційних потрясінь.

Східноєвропейська пастка

Українське суспільство за більшістю своїх ціннісних настанов та орієнтацій не надто відрізняється від російського, як і від інших східноєвропейських суспільств, зокрема тих, що належать до православного цивілізаційного обширу та котрі перебували у складі «орієнтальних» (не західних) імперій – Російської й Отто-

манської. Цю подібність виразно видно на Інглгартовій «цивілізаційній мапі», її причини описані в безлічі праць, зокрема, у блискучій розвідці Дьєрдя Шопфліна «Політичні традиції у Східній Європі», цікавій для нас, серед іншого, ще й історичним прогнозом, зробленим 1990 року стосовно подальшого розвитку новопосталих посткомуністичних країн. У найкращому разі, стверджував він, ці країни будуть схожі не на Данію чи Голландію, а на Грецію – єдину країну зі східноєвропейського регіону, яка не постраждала від комуністичного експерименту [21, с. 88].

Інакше кажучи, за всього негативного впливу советського комунізму на розвиток цих країн причини їхнього відставання від Західної Європи є значно глибшими. Дьєрдь Шопфлін вбачає їх передусім у принципово іншій, етатистсько-патерналістській політичній традиції, що утвердилася на Сході, тимчасом як на Заході історично розвинувся плюралізм і відбулася фрагментація влади (аж до актуального в сьогоденнішому ЄС принципу субсидіарності). Це зумовило принципово інші взаємини держави й суспільства, інше ставлення до модерності й інше розуміння її викликів. Східна Європа з її слабкими громадянськими суспільствами виявилася неготовою ані до дедалі складніших соціальних, економічних та політичних трансакцій, що їх потребувала модерність, ані до дедалі вищої участі громадян у визначенні політичних стратегій.

Найголовнішими у західній політичній традиції були поділ влади та обмеження абсолютизму, що розвинулись історично з розділення релігійної та світської легітимізації. Шопфлін згадує емблематичний для західної традиції піший похід германського імператора Генріха IV до Каноси (у 1077 р.) – на прощу до Папи Григорія VII, і зазначає, що подібний конфлікт між світським і церковним володарем (і його розв'язання) могли відбутися лише у Західній Європі. Уявити собі царя чи султана, які йдуть босоніж на прощу у власяниці до церковного зверхника, просто неможливо.

Розділене існування світської і церковної влади уможливило існування й інших автономних сфер, насамперед тих, незалежність яких спиралася на власний, не до кінця підвладний і підконтрольний володарям капітал – фінансовий (торгівля), інтелектуальний (наука), та професійний (ремесла). Це посприяло, своєю чергою,

поступовій інституалізації їхньої автономії – у вигляді університетського, цехового й міського самоврядування. А також – розвитку незалежного судівництва, адже сам факт контрактних взаємин між володарями і підданими, тобто формалізованого визнання взаємних прав і обов'язків передбачав також наявність інституції, яка би розв'язувала можливі конфлікти і рішення якої було би прийнятним і легітимним для обох сторін.

Зрозуміло, що поділ влади і всі види автономії існували насамперед на нормативному рівні, тимчасом як на практиці формальні правила часто порушувалися і сваволя володарів не була у середньовіччі великою рідкістю. Проте всі ці порушення сприймалися саме як порушення, як відступ від норми, підважування легальності й легітимності, і в цьому сенсі були предметом принаймні морального осуду, – що природно обмежувало і бажання, й можливості владців чинити сваволю. Феодалізм запровадив у суспільну свідомість ідею взаємної відповідальності; ідея контракту утвердилася як у владних, так і в комерційних відносинах; від взаємнення і взаємодовіра набули статусу суспільної цінності, сприяючи поступовій акумуляції суспільного капіталу.

Інституціалізоване обмеження абсолютної влади та існування автономних самоврядних сфер, а також, як зазначає Шопфлін, церковна традиція голосування легітимізували у суспільній свідомості ідею виборного представництва; «голос народу» здобував визнання – не тільки на нормативному рівні, а й на практичному – аж до новочасного парламентаризму та поступового поширення права голосу з вузького кола упривілейованих на всіх громадян. У Східній Європі усі ці традиції були або слабшими (в католицько-протестантській її частині), або ж відсутніми (у частині православній).

Шопфлін у тій давній статті не заглиблювався у доктринальні відмінності між західним християнством та східним і в їхній можливий вплив на світоглядні й ціннісні орієнтації східних і західних європейців. У 1990 році головною проблемою (й викликом) для посткомуністичних країн була навздогінна модернізація. І Шопфлін розглядав її з точки зору сили/слабкості інституцій. Розділення світської і церковної влади на Заході (та, відповідно, форм і джерел легітимності) і, навпаки, відсутність такого роз-

ділення на Сході мало справді вирішальне значення для подальшого розвитку і характеру інституцій в обох частинах Європи.

Тим часом сьогодні, коли східноєвропейські інституції великою мірою скопійовані з західних і навіть отримують від них розмаїту партнерську підтримку, на перший план виходить проблема їхнього функціонування (чи, частіше, їхньої дисфункціональності), тобто проблема суспільного контексту – системи ціннісних настанов і поведінкових моделей, якими те (дис)функціонування, власне, й визначається. І тут варто звернути увагу на новіші публікації, зокрема, на дослідження двох болгарських учених – Сімеона Дянкова та Елени Ніколової «Комунізм як невдале пришестя» [22], побудоване на матеріалах уже згаданого «Всесвітнього дослідження цінностей» та на більш спеціалізованих опитуваннях «Життя в транзиті», проведених Всесвітнім банком та Європейським банком реконструкції і розвитку у 2010–2016 роках [23].

Предметом дослідження болгарських учених є вплив релігії на суспільні настанови («преференції») та, відповідно, на розвиток і функціонування політичних і економічних інституцій. Їх цікавить, зокрема, вплив трьох основних християнських конфесій – православ'я, католицизму і протестантизму – на ставлення до новизни і традиції, до жінок і представників інших релігій, до ринкової економіки, способу врядування тощо. Отримані результати показують, що православні – на відміну від католиків, протестантів та атеїстів – зазвичай мають менше соціального капіталу, більш схильні уникати ризиків, більш прихильні до старих ідей і занять, ніж нових, до державної власності, на противагу приватній, і частіше покладають відповідальність на владу, ніж на себе чи співгромадян [23, с. 2–3, 35].

Дянков і Ніколова, як і Дьєрдь Шопфлін, констатують різний вплив східного й західного християнства на розвиток інституцій, проте приділяють більше уваги формуванню відмінних ціннісних настанов, зокрема, у зв'язку з особливостями віровчення в відповідних конфесіях. «Західне християнство, – пишуть вони, – наголошувало на раціоналізмі, логічному аналізі, індивідуалізмі та перевірянні непорушних істин. Східне християнство більше асоціювалося з містичним досвідом, було більш емоційним та комунітарним, і робило менший наголос на праві, раціональному

мисленні та підважуванні авторитетів. Прикметно, що всі ці глибинні відмінності в настановах перетривали понад чотири десятиліття комуністичного врядування. Бо комуністичні режими хоч і боролися з релігією, вважаючи її несумісною з марксистсько-ленінською доктриною, проте охоче підтримували ті аспекти православного світогляду (традиціоналізм, патерналізм, комунітаризм), які слугували поширенню й закоріненню комуністичної ідеології. В цьому сенсі, православ'я створило справді сприятливі умови для становлення комуністичних режимів» [23, с. 6].

Україна у цьому контексті мала певну специфіку, яку варто відзначити. По-перше, українське православ'я аж до XVIII століття (коли воно, власне, перестало бути «українським») істотно відрізнялося від російського (чи візантійського). В інституційному плані воно ніколи не було одержавленим, скоріш навпаки – як і протестантизм, воно мусило бути у певному сенсі інституцією «опозиційною» до католицької держави, тобто інституцією суспільною. У доктринальному плані воно мусило конкурувати з панівним католицизмом, не маючи ані державного протекціонізму, як у Росії, ані, тим більш, монополії. Це спонукало опановувати мову суперника (не лише буквально, а й концептуально), здобувати європейську освіту, вести полеміку, застосовувати раціональні аргументи, підважувати авторитети.

І, по-друге, значна частина України тривалий час – подекуди аж до II Світової війни – перебувала поза сферою російських впливів, зазнаючи натомість відчутних впливів західних – польських і габсбурзьких. Це стосується європейської системи освіти, судівництва та самоврядування (Магдебурзьке право), характерних для Першої Речі Посполитої; і засад конституціоналізму, парламентаризму та багатопартійності, характерних для Австро-Угорщини та міжвоєнної Польщі (попри виразно авторитарні тенденції в обох державах). Жодна із цих держав не була взірцевою ліберальною демократією, проте всі вони принципово відрізнялися від Росії (а тим більше ССРСР) рівнем інституціалізованих свобод, плюралізму та обмеження влади системою правових/контрактних взаємин.

Звідси походить справді істотна відмінність між Україною та Росією (попри загальну подібність у багатьох інших відношеннях); а водночас і відмінність між різними українськими регіонами, – бо

ж для деяких із них саме російсько-імперський та радянсько-імперський досвід був визначальним, а імперія – головним агентом модернізації і об'єктом лояльності. Європейські впливи і запозичення, як пояснює Ярослав Грицак, «стосувалися головним чином території «старої України» – заселеної зі старих часів землеробської території. Натомість вони не були знані і не були практиковані на «новій Україні» – території колишнього «Дикого степу», [яка] в XIX ст. стала тереном інтенсивної урбанізації та індустріалізації... [і в якій] пов'язання між українськістю й європейськістю було значно слабшим. Це не означає, що ця Україна не була європейською... «Нова Україна» була європейською, але в інший спосіб: її європейськість була більш недавньою і пов'язаною з імперською високою культурою. Тому різниці між «старою» і «новою» Україною – чи, як у нас тепер спрощено говорять, між Західною і Східною Україною – значною мірою є різницями у способі, як вони зазнавали на собі європейських впливів: що з тих впливів переймалося, а що – ні, наскільки глибоко і т. д. і т. п. У кожному випадку, вживання культурного аргументу для підтвердження європейського характеру українців є таким же проблематичним, що й у випадку географічного аргументу» [24].

А проте саме культура, в цьому випадку політична, відрізняє Україну від Росії й наближає певною мірою до Європи. Про це писав ще в XIX ст. Михайло Драгоманов, це проголошував «на порозі нової України» Михайло Грушевський, а слідом за ним і його ідеологічний опонент В'ячеслав Липинський: «Основною різницею України від Москви єсть не мова, не плем'я, не віра, ... а інший витворений віками устрій політичний, інший ... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства» [25, с. 223]. У недавньому інтерв'ю соціолог Євген Головаха, попри вельми скептичне ставлення до гіпотетичних ціннісних змін в українському соціумі, визнав усе ж, що Україна суттєво відрізняється від Росії насамперед відсутністю в ній тривалого досвіду тотального етатизму. Трагедія Росії, на його думку, в тому, що держава для росіян – найвища цінність, значно вища, ніж цінність окремої людини. Тим часом «в Україні держава ніколи такої цінності не мала. В нас немає досвіду

сакрального ставлення до держави. Це породжує як проблеми, бо ж складніше захищатися, так і переваги – з погляду реалізації європейського проекту» [26].

Саме з такого погляду й варто оцінити українську специфіку, усвідомлюючи, що несхожість з Росією у ціннісному аспекті є необхідною, проте аж ніяк не достатньою умовою успішної європеїзації.

Від нормативного визнання до практичного засвоєння

Економісти і соціологи назагал оцінюють задекларовану «європейськість» України і українців значно скептичніше, ніж історики, культурологи, а тим більш публіцисти. Може, тому, що частіш і охочіше покладаються на конкретні дані, які піддаються верифікації, ніж на абстрактні категорії, які можуть інтерпретуватися досить широко. Під цим оглядом показовою була лекція Олександра Пасхавера, прочитана незадовго перед Євромайданом, наприкінці вересня 2013 року у Львові в рамках Школи міжнародної журналістики «Україна–ЄС». Її назва – «Чому українці не європейці» – полемічно апелювала до назви іншої лекції, прочитаної Ярославом Грицаком у рамках тієї ж Школи, – «Чому українці європейці?»

«Ми географічно є у Європі, – стверджував Пасхавер, – але ми не є у Європі ані з погляду цивілізаційних координат, тобто тих інститутів, форм, що є в соціальному житті, ані з погляду наших цінностей. Можливо, ми як християни маємо спільні християнські цінності. Але я кажу не про особисту етику, а про набір соціальних стандартів поведінки. Ми – не європейці. Бо ж Європа – це не тільки географія. Європа – це клуб досить багатих країн із вельми обмеженим доступом. І той доступ клуб обмежує за певними критеріями. Критерії – це цивілізаційні координати, в які треба вписуватися. Це, зокрема, регульована правовою державою демократія, активне громадянське суспільство, високий статус і рівень соціального капіталу (це довіра), людського капіталу (це освіченість) і соціальна ринкова економіка. За кожним із цих понять стоїть море інститутів, тобто відповідних норм – і формальних, і нефор-

мальних. Комплекс цей єдиний. Неможливо мати один параметр і не мати іншого» [27].

Соціолог Євген Головаха у згадуваному інтерв'ю [26] відзначав переважання саме «неєвропейських» цінностей в українському суспільстві як головну перешкоду для європейської інтеграції і головну причину дисфункціональності більшості інституцій, змодельованих начебто за європейськими зразками. Українське суспільство, за його спостереженнями, неофеодальне (чи, як він висловився в іншому виступі [28], неостанове – з олігархією в ролі феодальної знаті, проте без характерного для західних феодалів культурного багажу та кодексу честі) і патримоніальне. Формальні закони в такому суспільстві мають другорядне значення, оскільки їхнє застосування визначається неформальними правилами і залежить від статусу і ресурсів суб'єкта (феодала, його васалів, клієнтів, довірених слуг чи звичайних плебеїв). Найважливіше, підкреслює соціолог, що українське суспільство (в основному своєму загалі) приймає таку систему й уможливорює її існування. Неопатримоніальна система фактично відбиває ціннісні настанови людей і, у певному сенсі, є їхнім інституційним утіленням. Чи, як влучно зауважила соціологиня Наталя Кононенко, «український гібридний політичний режим існує, не в останню чергу, завдяки гібридному характеру цінностей» [29, с. 152].

Українці, наприклад, рішуче засуджують політичну корупцію, але водночас вважають цілком прийнятним полагоджувати свої особисті проблеми за допомогою подачок і подарунків. Вони хочуть суворих законів і «твердої руки», але тільки для інших, а не для себе. Вони декларують високий рівень релігійності і водночас схвалюють застосування смертної кари (причому саме релігійні особи виявляються значно більшими її прихильниками, ніж атеїсти). Українці хочуть розвиненої вільноринкової економіки («як на Заході») і водночас рішуче заперечують проти приватизації землі, великих підприємств і скасування сутнісно корупційного перерозподілу національних багатств через незліченні й переважно необґрунтовані пільги й субсидії [30]. Визнають українську мову незаперечною цінністю, проте не надто прагнуть нею послуговуватися [31, с. 5].

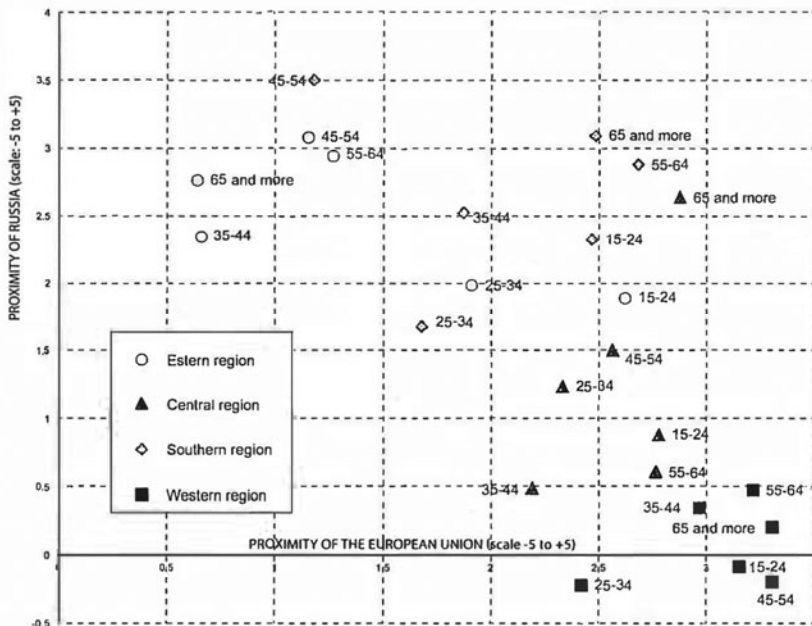
Суперечливість ціннісних настанов, чи так звана суспільна амбівалентність, є характерною особливістю всіх «транзитних» суспільств, які втратили раптом одну систему цінностей і не встигли засвоїти іншу. «Пострадянські країни, – окреслював цю ситуацію український філософ Олексій Шевченко, – пережили швидку зміну символічних координат орієнтації та ідентифікації їх населення, що, в свою чергу, призвело до різновиду ціннісного колапсу» [32, с. 78]. Відтоді «українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів» [33, с. 71].

Соціологи відзначають, зокрема, надзвичайно високий рівень невизначеності у відповідях респондентів із посткомуністичних, особливо постсовєтських країн та разючу несумісність між декларованими цінностями і реальною поведінкою: висока заявлена релігійність поєднується з низьким відвідуванням церков, пошана до т. зв. «родинних цінностей» – із високим показником розлучень, поцінування освіти – із невеликим бажанням її продовжувати після здобуття диплому або ж займатися самоосвітою; прихильне ставлення до демократії – з низьким рівнем участі та неповагою до процедур [34, с. 735].

І все ж, якщо вірити Роберту Патнему, жодна ситуація не є безнадійною. Тож в українському випадку варто пошукати своєрідних «точок зростання» – насамперед у тих сегментах суспільства і групах цінностей, де є певні проблиски «європейськості».

Із суспільними групами справа загалом зрозуміла: в усіх українських опитуваннях вік респондентів виразно корелює з їхньою проєвропейською орієнтацією. І хоча твердження професора Грицака про молодих українців як нібито ближчих за цінностями до своїх ровесників у Польщі й Британії, аніж до власних батьків і дідів – це, скоріш за все, ентузіастичне перебільшення, фактом є їхня справді істотно вища, ніж у всіх попередників, проєвропейськість. Більше за те, під цим оглядом, як показує Йоанна Конечна-Саламатін (графік 3), регіональні відмінності між молодими українцями стають дедалі меншими, – хоча, слід зазначити, їхні відмінності у ставленні до Росії залишаються й надалі дуже великими [18, с. 47].

Проросійські/прозахідні орієнтації українських респондентів за віком та регіоном

Джерело: URL: https://www.academia.edu/7221064/Values_and_the_Future_of_Ukraine

Висновки професора Головахи в цьому відношенні видаються переконливішими, ніж припущення професора Грицака. Визнаючи важливість поколінневої зміни для розриву порочного кола, в якому дефективні інституції репродукують ретроградні цінності, а ті, своєю чергою, роблять дефективними всі інституції, він застерігає колег від надмірного оптимізму: «На жаль, механізм ретрансляції цінностей між генераціями все одно діятиме, і нові покоління зберігатимуть де в чому цинізм нинішньої епохи. І тут, до речі, утилітаризм має відіграти позитивну роль, адже юні

цініки зрозуміють, що жити так, як у Європі, просто вигідніше й доцільніше. Дуже важливим для суспільного зламу має стати безвізовий режим із ЄС, який допоможе більшості населення України дістати досвід іншого життя й упорядкування соціуму» [28].

Що ж до більш-менш засвоєних «європейських» цінностей, які дають шанс Україні зблизитися з Європою, то походять вони почасти з історичного, хай і обмеженого, «європейського» досвіду, почасти із дифузії європейських ідей і практик у пізніші часи, але найбільше, мабуть, зі свідомого вибору, зумовленого геополітикою. Символічна «Європа», хотілося б цього українцям чи ні, виявилася єдиною політичною й культурною альтернативою Російській імперії, котра не могла (і не може досі) погодитися з існуванням окремої української нації та ідентичності [35]. Це правда, що така символічна самоідентифікація з «Європою» закорінилася більшою мірою у «старій» (тобто Центральній та Західній) Україні і значно меншою – у «новій» (Південній та Східній). А все ж це дає українським європеїзаторам-західникам значно ширшу регіональну базу, ніж її мають їхні російські колеги, зосереджені переважно у кількох великих містах. Ширшою є й соціальна база в українських «західників», тому що їхній прозахідний вибір підтримують не лише ліберали, щиро віддані «європейським» цінностям, а й націоналісти (крім маргінальних радикалів), котрі вибирають «Європу» як «менше зло» і, *volens-nolens*, різною мірою і в різній комбінації, приймають тамтешні цінності [36]. У Росії майже всі націоналісти є запеклими антизахідниками, і в цьому сенсі вони – одностудці тамтешньої влади, а не союзники (хоч би й ситуативні) прозахідних лібералів.

Українці, як уже зазначалося, не надто відрізняються від росіян за переважним масивом ціннісних настанов. Так, до прикладу, з твердженням «Більшості людей довіряти не можна» погоджується 66% росіян і 70% українців (тимчасом як у Швеції з цим погоджується лише 37% респондентів, у Новій Зеландії – 42%; натомість рекордсменами з недовіри є 91% румунів та 96% філіппінців і тринідадців). Активними чи бодай пасивними членами політичних партій себе вважають 3% росіян і 5% українців (на тлі майже 50% «партійців» в Індії та 45% у США). Однакова кількість українців і росіян не хотіла б мати сусідами людей іншої

раси (по 17%), іншої віри (15%), людей хворих на СНІД (54% негативних відповідей у Росії, 52% в Україні; для порівняння – таку нехоть у Швеції, Аргентині чи Уругваї висловлює лише 6%), ще вища нетерпимість у росіян та українців до гомосексуалістів (відповідно, 66% і 62% не хотіли б їх мати сусідами; вищу нетолерантність демонструють лише деякі африканські та мусульманські держави). Українці, щоправда, толерантніші за росіян щодо гастарбайтерів (не хотіло б їх мати сусідами 32% росіян і 19% українців) та щодо людей, які розмовляють іншими мовами (не хотіло б їх мати сусідами 19% росіян і 12% українців), а також помітно, хоча й не кардинально відрізняються в кращий бік у питаннях гендерної рівності [37].

Так чи так, а обидва суспільства істотно відстають від розвиненіших країн за ключовими показниками довіри і толерантності, а відтак і за рівнем соціального капіталу, бо ж від цих двох параметрів залежить у першу чергу його накопичення. Україна має тут порівняно незначну перевагу, але має також у певних істотних галузях обнадійливу динаміку. Так, за даними соціологів, в Україні відбувається поступовий відхід від патерналістських очікувань та зростання запиту на індивідуальну активність та інтернальну позицію: «Якщо у 2011 році майже 80% респондентів вважали, що саме влада повинна брати на себе відповідальність у забезпеченні життя кожного громадянина, то на сьогодні таких опитаних менше 60%. Найбільш схильні до патерналістських ціннісних орієнтацій – найстарші та найбідніші опитані, до індивідуальної активності – наймолодші та найзаможніші. Рівень освіти також позитивно впливає на зміни у ціннісних орієнтирах громадян. Аналогічно змінюються погляди стосовно необхідності «зрівняння» доходів. Сім років тому майже 70% підтримували подібні ініціативи, сьогодні таких удвічі менше. Натомість зростає підтримка тези, що потрібно стимулювати індивідуальну активність громадян шляхом розширення можливостей для збільшення доходів» [38, с. 4].

Серед інших позитивних показників заслуговує на увагу істотне зменшення (з 37% у 2013 році до 13% у 2018) кількості людей, які вважають виправданим давання хабара для вирішення особистих питань, хоча на практиці хабарі дає майже вдвічі більше – 22%

опитаних, зайвий раз унаочнюючи драматичний розрив між ціннісними уявленнями та реальною поведінкою [38, с. 39]. Цей розрив, імовірно, є однією з причин, через які в Україні зростає кількість людей (до 70%), що хотіли би радикальних суспільних змін, і зменшується (до 20%) кількість тих, що хотіли б збереження статус-кво або повернення до status quo ante. Прикметно, що змін хочуть насамперед не бідніші, а заможніші (а також, передбачувано, молодші й освіченіші) [38, с. 9, 11].

В Україні, на відміну від Росії з її програмовим сповіданням «власних», великою мірою антизахідних, консервативних, а часто й цілком ретроградних цінностей, відбулося нормативне визнання «європейських» цінностей як бажаних для всього суспільства. Інша річ, що віддаль від нормативного визнання певних цінностей до їх практичного засвоєння й повсякденного втілення може бути справді досить великою. Надто коли владні «еліти» систематично поглиблюють цей розрив, декларуючи, з одного боку, «європейський вибір», а з іншого – демонструючи своєю політикою й поведінкою прихильність до цілком інших цінностей і норм.

Проведене Інститутом Горшеніна соціологічне дослідження підтвердило прихильність більшості українських респондентів до так званих «європейських» цінностей (демократії, верховенства права, громадянських свобод; проблематичним у дискусійних фокус-групах виявилось лише питання толерантності). «У цілому, – підсумували дослідники, – європейський світогляд і цінності визнаються респондентами як гідний ідеал для наслідування... Водночас для українців характерним є те, що вони схильні гіпотетично підтримувати ці цінності, але у повсякденній практиці їх втілюють вибірково... Люди не вірять у дієвість цих принципів на території власної держави» [39, с. 18–19].

Перехід від нормативного визнання певних цінностей і засад до їх неухильного втілення у повсякденних практиках може бути справді надзвичайно складним і тривалим. На Заході цей процес зайняв майже тисячу років. Досвід східноєвропейських держав показує, що цей шлях може бути коротшим, проте теж досить вибоїстим і суперечливим. Україна, на відміну від Росії, наважилася ступити на цей шлях, і тепер його подолання залежить від здатності владних еліт послідовно застосовувати проголошені

«європейські» норми у власній діяльності, показати на особистому прикладі їхню дієвість і тим самим перемкнути наявну модель відтворення негативного соціального капіталу на творення позитивного. Очевидна відсутність сьогодні таких еліт не повинна занадто розчаровувати. Вони рано чи пізно з'являться, якщо суспільство залишатиметься відкритим, проєвропейська молодь – пасіонарною, а «європейські» цінності – незаперечними принаймні на нормативному рівні, – про що владним «елітам» слід постійно нагадувати.

Висновки

Українці зберегли «європейський» демократичний, свободолюбний інстинкт і, отже, спонтанне неприйняття будь-якої абсолютної влади – чим відрізняються від росіян. А проте, як і росіяни, не набули іншого, не менш важливого для Європи інстинкту – правового. Вони й досі належно не усвідомлюють, що демократія – це не лише влада більшості, а й права меншості. Що свобода – це не лише вільний вибір, а й відповідальність. Що кожне право передбачає також певні обов'язки. І що всі ці прегарні «європейські» речі потребують для свого повноцінного втілення чіткої, осмисленої, інституційно врегульованої процедури.

Українці не стали поки що європейцями за своїми підставними цінностями, а тому й намагання запровадити у державі європейські інституції наражається на пасивний спротив не лише владних «еліт», а й переважної більшості суспільства. Немає іншого, однак, способу змінити цінності, крім як поволі реформуючи, модернізуючи інституції. У Європі на це знадобилося дуже багато зусиль і ще більше часу. Нема підстав сподіватися, що у нас цей процес відбудеться швидко й безболісно, за помахом однієї або й двох революційних паличок. Навздогінна модернізація, у принципі, є можливою за належного зовнішнього сприяння (як у випадку більшості східноєвропейських та кількох східноазійських країн) і наявності невеликої, але відданої реформам частини населення. В Україні, за різними даними, існує вже кільканадцять відсотків «пасіонаріїв», зокрема, серед молоді, які сповідують європейські цінності і готові творити й відстоювати нові інституції – точки цивілізаційного зростання.

Соціологи пов'язують європейськість як систему ціннісно обумовленої суспільної поведінки з ініціативністю, новаторством, раціональним мисленням, законслухняністю, здатністю домовлятися – «зі сприйняттям компромісу не як поразки, а як спільної перемоги» [27]. Україна з усім цим має великі проблеми. Проте її траєкторія розвитку визначається не лише традиціями візантійсько-російського цезаропапізму і не тільки наслідками советського соціоциду. Але також – постійним впливом європейських ідей та практик, періодичним перебуванням різних її частин у європейському політичному і культурному просторі та уявною або й реальною належністю до того простору щонайменше кільканадцяти відсотків згадуваних соціологами «пасіонаріїв».

1. Докладніше про це див.: Riabchuk M. «Two Ukraines» Reconsidered: The End of Ukrainian Ambivalence? // *Studies in Ethnicity and Nationalism*. 2015. №1. P. 138–156; Рябчук М. Випробування війною: старі поділи і нові зв'язки у сьогоdnішньому українському суспільстві // *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні*. Київ: ІПіЕНД, 2017. С. 119–138.

2. Haran O., Zolkina M. The Demise of Ukraine's «Eurasian Vector» and the Rise of Pro-NATO Sentiment // *PONARS Eurasia. Policy memo*. February 2017. No. 458; Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / наук. ред. О. Гарань. Київ: СтилоС, 2017.

3. Solchanuk R. «Хотелось как лучше, а получилось как всегда», or Haven't We Seen this Movie Before? // *Harvard Ukrainian Studies*, forthcoming.

4. Грицак Я. Як надати сенсу нашому безсенсовному становищу // *Збруч*. 26.12.2013. URL: <http://zbruc.eu/node/17088>

5. World Values Survey. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

6. Inglehart R., Welzel Ch. *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press, 2005.

7. Грицак Я. Потрібно перейти з мови ідентичностей на мову цінностей // *Збруч*. 24.05.2015. URL: <https://zbruc.eu/node/36641>

8. Hrytsak Ya. Ignorance Is Power // *Ab Imperio*. 2014. No. 3. P. 218–228.

9. Грицак Я. Дискусії про Євромайдан. Україна модерна. 24.02.2016. URL: <http://uamoderna.com/blog/yaroslav-griczak/euromaidan-discussions>
10. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994.
11. Мусієздов О. Ідентичності vs. Цінності: Що насправді пояснює Євромайдан. Україна модерна. 2.03.2016. URL: <http://uamoderna.com/blog/oleksi-musiezdzov/identychnosti-vs-cinnosti>
12. Alemán J., Woods D. Value Orientations from the World Values Survey: How Comparable Are They Cross-Nationally? // Comparative Political Studies. 2016. No. 8. P. 1039–1067; Shirikov A., Kofanov D., Herrera Y. What is the region? Making sense of Russia, the former Soviet Union, Eastern Europe, and Eurasia // Paper presented at the CREES Seminar, George Washington University. 2018. February 28.
13. World Values Survey. Findings and Insights. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>
14. Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001.
15. Грицак Я. Революція Цінностей // Українська правда, 7.11.2014. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2014/11/7/183467/>
16. Hrytsak J. What Awaits the Ukraine? // Aspen Review. 2013. No. 3. URL: <https://www.aspenreview.com/article/2017/what-awaits-the-ukraine%3F/>
17. European Values Study. URL: <http://www.europeanvalues-study.eu/page/surveys.html>
18. Kacprowicz G., Konieczna-Salamatin J. Values and the Future of Ukraine // Aspen Review. 2014. No. 1. P. 42–48.
19. Річниця Майдану – опитування громадської та експертної думки // Фонд «Демократичні ініціативи». 19.11.2014. URL: <https://dif.org.ua/article/richnitsya-maydanu-opituvannya-gromadskoi-ta-ekspertnoi-dumki>
20. Розподіли відповідей за результатами дослідження «Українське суспільство – 2015. Соціологічний моніторинг». Київ: Інститут соціології, 2016. URL: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/us-2015.pdf>
21. Schoepflin G. The Political Traditions of Eastern Europe // Daedalus. 1990. No. 1. P. 55–90.
22. Djankov S., Nikolova E. Communism as the Unhappy Coming // Policy Research Working Paper. No. 8399. World Bank Group, April 2018.
23. Life in Transition: a decade of measuring transition. London: European Bank for Reconstruction and Development, 2016. URL: <https://www.ebrd.com/documents/ocf/pdf-life-in-transition-iii.pdf>
24. Грицак Я. Чому українці є європейцями // Збруч. 08.10.2013. URL: <https://zbruc.eu/node/13822>

25. Цит. за: Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus. Boulder, CO: East European Monographs, 1998.
26. Головаха Е. С проблемой «Россия» нам жить долго // Сегодня. 12.11.2017. URL: <https://www.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golova-ha-s-probleмой-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html>
27. Пасхавер О. Чому українці не європейці // Збруч. 11.10.2013. URL: <https://zbruc.eu/node/13930>
28. Головаха Є. В Україні вгорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші й найпідліші люди // Український тиждень. 7.04.2013. URL: <http://m.tyzhden.ua/Society/75813>
29. Кононенко Н. Гібридні цінності як чинник, що гальмує модернізацію України // Наукові записки ІПіЕНД. 2017. № 3. С. 137–156.
30. Кухар І., Головаха Є. Феномен «аморальної більшості» // День. 7.02.2003. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/nota-bene/fenomen-amoralnoyi-bilshosti>
31. Кулик В. Гібридна дерусифікація // Критика. 2017. №7–8. С. 2–7.
32. Шевченко О. Трансформація суспільних цінностей у постсоціалістичну епоху // Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. Київ: ІПіЕНД, 2013. С. 75–165.
33. Шайгородський Ю. Цінності як детермінанти суспільних трансформацій // Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. Київ: ІПіЕНД, 2013. С. 62–74.
34. Naerpfer С., Kizilova К. The world's largest social science infrastructure and academic survey in the new independent states // Вестник РУДН. Серия: Социология. 2016. №4. С. 719–740.
35. Докладніше про це див.: Riabchuk M. The Nativist-Westernizer Controversy in Ukraine: The End or the Beginning? // Journal of Ukrainian Studies. 1996. Nos. 1–2. P. 27–54.
36. Див.: Riabchuk M. Liberal Nationalism in Ukraine: Problem and Prospects // Argumente und Materialien zum Zeitgeschehen. 2011. No. 75. S. 1 – 10; Рябчук М. Ліберальний націоналізм: contradictio in adiecto? // Наукові записки ІПіЕНД. 2014. № 4–5. С. 94–112.
37. World Values Survey (2010–2014). Crossings by country. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>
38. Суспільно-політичні настрої населення: нові виклики // Соціологічна група «Рейтинг». Квітень 2018.
39. Українське суспільство та європейські цінності. Звіт за результатами соціологічного дослідження. Київ: Інститут Горшеніна, 2017.